LA PAGESIA I ELS BÉNS COMUNALS

He de començar confessant que del tema del que em toca parlar, la pagesia i els comunals a l'Edat Mitjana, no en sé gran cosa.[1] La meva excusa és que dubto que ningú en pugui saber gran cosa, papers en mà. Cal tenir en compte que la documentació medieval és bàsicament notarial i que, en la seva major part fa referència a transaccions: donacions, vendes, empenyoraments, testaments, plets hereditaris... Com que els béns comunals no poden ser objecte de transacció, no poden ser venuts ni llegats en herència, no generen pràcticament documentació: com a molt es poden rastrejar darrera de la menció d'algun límit o d'algun topònim, o han deixat una frase en les cartes de població, que Font Rius (1969*b* i 1983) va editar amb tanta cura i tan magníficament.

Dels comunals a l'Edat Mitjana en sabem molt poc, però sabem que n'hi ha perquè els trobem en època posterior i és evident que no han aparegut després de l'època medieval. Sabem també que tenen molta importància per a l'organització econòmica, la vida de la gent i la història del país. Per tant parlaré dels comunals basant-me sobretot en documentació de l'Edat Moderna, amb el supòsit que aquesta reflecteix, com diuen de vegades els documents, situacions ancestrals, molt ancestrals. Naturalment, caldrà filtrar aquesta documentació per intentar escatir què és anterior, què és medieval i quins afegitons s'hi van fer a l'Edat Moderna.

Diré per endavant que, al meu entendre, els comunals i el conjunt de l'economia que s'articula entorn seu tenen origen pirinenc i es van estendre a la resta del país amb la conquesta feta pels senyors pirinencs sobre les terres baixes i el repoblament d'aquestes terres en gran part per muntanyencs. D'altra banda és a les valls pirinenques on l'organització comunal es va mantenir millor i durant més temps.

Josep M. Bringué (1985; 1993*a*; 1993*b*), a qui és de justícia que citi tot seguit, perquè de la seva tesi procedeix gairebé tot el que diré sobre el Pallars, i,

[1] Aquestes pàgines procedeixen d'una conferència i per tant no estan anotades. He afegit només les obres citades.

ras i curt, gran part del que diré, em comunicava fa uns mesos que trobava que moltes de les restes de comportaments comunals que vaig rastrejar a la plana d'Urgell[2] (Feliu, 1990) als segles XVII i XVIII, responien a costums i institucions pirinenques. De fet, puc dir que, després de veure a la tesi de Bringué les situacions originals al Pallars i al vescomtat de Castellbò, he entès molt millor aquestes restes de béns comunals i aquesta organització semicomunal que apareix en alguns pobles de la plana d'Urgell.

Per tant parlaré dels comunals no només a la muntanya, sinó també a la plana, a l'Edat Mitjana i a l'Edat Moderna; per necessitat, però també perquè, només així es pot donar ple sentit al tema. Perquè la distinció entre l'Edat Mitjana i l'Edat Moderna, i espero que això no molesti cap dels lectors, és en gran part una distinció falsa. Entre l'Edat Mitjana i l'Edat Moderna no hi ha un trencament clar des del punt de vista econòmic ni d'organització política: els marcs de referència van canviar entre el món romà i el món feudal i després, al segle XIX, amb el doble impacte del liberalisme i la revolució industrial, però tota l'època feudal o si voleu l'economia tradicional, té més trets comuns que diferencials.

El títol, i amb això acabo aquestes consideracions prèvies, fa referència als béns comunals, però em sembla que la seva comprensió exigeix parlar no només de béns comunals, sinó també de pràctiques comunitàries. I una mica de la comunitat; perquè, evidentment, sense comú no hi ha comunals. Per tant començaré parlant d'aquesta comunitat i de com s'origina.

* * *

Per entrar ràpidament al tema des dels orígens, podem dir que l'individualisme romà es contraposava al comunalisme de les societats indígenes. Per això, qualsevol manual d'història econòmica distingeix, per les economies precapitalistes, entre un món romà, on la norma és la propietat privada (el *ius utendi et abutendi* dels juristes, o sigui, el dret del propietari d'usar i abusar del seu bé), i un món nòrdic, germànic, on l'organització de l'espai agrari és comunitària, on les terres estan sotmeses a una sèrie de servituds i d'obligacions i on es troben amplis espais de domini comú, propietat de la comunitat, utilitzable per tots els seus membres però no apropiable: ningú no pot considerar aquests espais com a propis, encara que en pugui fer ús lliurement.

Catalunya cau evidentment dins del món romà, però no s'ha d'oblidar que la romanització no fou res més que un vernís que va consistir en la construcció d'una sèrie de ciutats i d'una administració a partir d'aquestes ciutats; va ser, ras i curt, una colonització. Per tant, una vegada desapareix aquesta trama

[2] Usaré plana per no confondre el pla real, *grosso modo* el territori entre Balaguer, Tàrrega, les Borges Blanques i Lleida, amb la comarca administrativa del Pla d'Urgell, molt més esquifida.

urbana i aquesta administració imposada, veiem ressorgir pràctiques, costums i formes d'organització anteriors. En aquest sentit, ja fa anys que Manuel Riu (1970) va posar de relleu l'existència de les valls pirinenques com a unitats de cohesió social i formes d'organització del territori. Unes valls amb un poblament clànic, de subgrup tribal, per dir-ne d'alguna manera, caracteritzat per una forta endogàmia.

Sobre aquestes valls, les successives invasions (romans, visigots, musulmans i francs) no semblen haver intervingut sinó per extreure'n impostos, sense interposar-se en la vida concreta ni en la forma d'organització econòmica. De manera que les més remotes d'aquestes valls (com les de l'Alt Urgell o el Pallars), van mantenir un sistema d'organització agrària més semblant al del nord d'Europa que al de les zones romanitzades. Un sistema d'organització econòmica i social que procedia com a mínim dels primers temps romans i possiblement de més enrere, dels temps ibèrics o fins i tot de la prehistòria, amb alguns canvis clars que després veurem.

En realitat aquest comunalisme no és una característica dels pobles germànics, sinó de tota organització tribal o clànica. La desaparició de l'Imperi romà va fer tornar a aflorar l'organització indígena anterior, que no havia desaparegut de la vida real, sinó només de la documentació.

En què consistia aquesta organització indígena? En la mesura que ara ens interessa n'hi ha prou amb dir que el clan, organitzat en vall, és a dir, el clan que dominava una vall, era el propietari del conjunt del territori i n'organitzava l'explotació d'acord amb els diversos usos de la terra, segons les seves necessitats. Aquesta organització de la vall originària es va desfer per donar origen a diferents pobles, cadascun d'ells amb el seu terme; no podem datar aquest procés, ni dir si va ser més o menys llarg, però tot sembla indicar que estava acabat en el moment de l'arribada dels musulmans. A partir de la divisió de la vall en pobles, el terme passa a ser, i ho és encara avui, la unitat bàsica del territori, un espai propi i diferenciat de cada comunitat, sobre el qual aquesta en té la propietat i la jurisdicció i en el qual tots els veïns tenen el dret d'explotar els recursos segons la normativa emesa per la comunitat, que va des de l'assignació dels diversos espais per a usos diferents (conreus, pastures, boscos, etc.), fins a la determinació del moment en què es poden dur a terme les diferents feines o aprofitaments. La comunitat del poble és mestressa del conjunt del seu territori, té ple poder per determinar com l'utilitza o el deixa d'utilitzar. La normativa comunitària no és rígida, pot ser canviada pel consell de la comunitat, amb la finalitat d'aprofitar de la millor manera possible en cada moment els recursos econòmics del territori.

En tot cas, un rastre de l'anterior unitat de la vall traspua en els emprius de determinades pastures, o sigui el dret d'ús per part dels membres d'una comunitat veïna, però que no hi té cap dret de propietat.

L'historiador castellà Abilio Barbero (1966), en un article ja una mica antic, però que va ser molt important en el seu moment, opinava que als segles IX i X

l'organització clànica era encara predominant als Pirineus. En canvi, Bonnassie (1975), en la seva obra prou coneguda, argumenta que en aquest moment la propietat privada ja era la forma de possessió més estesa, fins i tot a les valls muntanyenques. Al meu entendre, cap de les dues opinions no és prou encertada: als segles IX i X la comunitat no sembla que es basés en la pertinença al clan, o sigui en el llinatge, sinó en el veïnatge, sense que això impliqui que les antigues autoritats clàniques no mantinguessin un cert poder; explicar això ens portaria a parlar de coses molt diverses, entre elles la cristianització, però ferho ens allargaria i desviaria massa.

L'opinió de Bonnassie sobre l'extensió de la propietat privada és vàlida segurament per al conjunt del territori, però no tant per a les valls pirinenques, on la major part del territori no era propietat privada, sinó comunal: la propietat privada afectava una part petita de la terra, entre altres raons perquè només una part petita de la terra era conreable. La part apropiada no sembla que arribés en cap cas a la meitat del terme; més encara, a les valls pirinenques «propietat» és una paraula que potser s'hauria d'evitar; més que de terres pròpies seria millor parlar, de terres fitades, de terres de la comunitat cedides a cadascun dels veïns per a la seva explotació, però amb condicions, és a dir, no hi ha una propietat absoluta, sinó una propietat amb importants constriccions comunals, com Imizcoz (1993) ha estudiat a la vall de Baztán, vall que pel seu major arcaisme ens permet entendre moltes coses del conjunt de les valls pirinenques. Es pot parlar de propietat privada atès que és lliurement transmissible (herència, venda...) però no en el sentit de lliure disposició, ja que està afectada per diverses servituds.

L'economia comunal o semicomunal a les valls pirinenques, tal i com l'han estudiada per l'Edat Moderna, Bringué (1995) pel Pallars i Sanllehy (1996*a*; 1996*b*) per la vall d'Aran, respon sens dubte a tradicions i costums molt antigues, que van prendre la forma que coneixem com a conseqüència de la sedentarització de la població, és a dir, de la substitució d'un nomadisme per l'interior de la vall per l'assentament definitiu en pobles estables. Per aquesta presència, anterior a qualsevol domini polític exterior, i per la capacitat d'aquestes comunitats de mantenir la seva autonomia encara que fos contra la prestació de tributs, tota la terra del terme era seva, era franc alou de la comunitat, com per exemple els pobles fan constar l'un darrere l'altre en el capbreu de la vall d'Àneu de 1658, publicat recentment (Miquel, Alonso i Padilla, 1995). No hi havia cap senyor que tingués la propietat del terme per damunt dels veïns; només existia una jurisdicció superior, un comte, potser hereu de l'antiga autoritat tribal. Però a l'Aran, per exemple, en un moment determinat del segle VIII, els habitants de la vall van matar el fill del comte de Ribagorça, que hi havia anat per imposar la seva autoritat i cobrar els tributs; a continuació els aranesos no van tenir comte durant cinquanta anys, o sigui que van viure com uns reis, si bé més tard tornaren a caure sota el domini comtal.

La manca de qualsevol autoritat superior i per tant de qualsevol exacció, és un fet aïllat, però no ho és la plena propietat en comú de les terres. En terminologia feudal es tracta del franc alou del conjunt del poble sobre el conjunt del terme. Aquesta situació va ser mantinguda i defensada mitjançant la raó legal o la violència fins a començaments del segle XIX, és a dir, la revolució liberal i, en alguns aspectes secundaris, es pot rastrejar encara avui. El citat capbreu de la vall d'Àneu de l'any 1658, ho fa ben patent: tots els pobles menys un, que possiblement es va deixar enredar, diuen que tenen les terres en franc alou i que per elles no han de pagar res a ningú.

Hi ha però un problema de difícil encaix: vora aquest franc alou dels pobles trobem també terres dels comtes o de les famílies nobiliàries i dels monestirs; tampoc no encaixa bé aquesta estructura de la propietat pirinenca dins del dret feudal català, o sigui dins del dret comú, codificat en els drets romà i canònic i en els usatges. És un tema que no domino gaire i per tant en parlaré poc, però Bringué hi dedica força pàgines i és prou il·lustratiu.

El terme, propietat alodial comú del poble, es dividia en diferents espais amb diferents modalitats d'ús i apropiació: les cases, corrals, eres, pallers i horts eren de propietat privada. Les terres pròximes al poble estaven també apropiades i sovint tancades amb paret de pedra o tanques d'arbustos, però aquesta propietat no era absoluta: l'amo només tenia dret a la primera collita de cada any; un cop recollida aquesta, el rostoll quedava a disposició de tot bestiar del poble. Igualment, si es tractava de prats regats, l'amo els podia segar per guardar l'herba per a l'hivern, però havia de deixar les segones herbes a disposició dels veïns: només aquestes herbes de les zones baixes permetien mantenir a l'hivern el bestiar que no transhumava. Aquesta limitació de la propietat a favor de la resta de veïns era indispensable per a la supervivència de les cases amb poca terra, que al seu torn eren necessàries per poder disposar de mà d'obra en els moments de major intensitat de treball.

Una altra forma d'apropiació parcial de la terra la representen les boïgues. La boïga és aquella terra que es posa en conreu llaurant-la o simplement cavant-la, en una zona de bosc. Es practica en terres de bosc poc espès o en terres de pastura que tinguin a prop el bosc o matolls, perquè l'única forma de donar-li una mica d'adob és fent formiguers, és a dir, cremant branques i fulles i repartint les cendres d'aquesta brossa. Això permet conrear durant tres o quatre anys, ja que els rendiments són ràpidament decreixents: després cal deixar reposar llargament la terra (uns vint anys) i mentrestant obrir altres boïgues.

La boïga prové del dret d'ús de la terra, que permet a qualsevol veí artigar una zona de les terres comunals. Com diuen els documents, qualsevol veí podia treure una boïga de bous, o sigui de l'extensió que un parell de bous pogués llaurar en un dia, o una boïga de cavar, de l'extensió que es pogués cavar en dos dies i que era per tant molt més reduïda; encara més petita era la boïga de destral, quan a més a més de cavar calia tallar arbres. Tot i que a primera vista la boïga sembla una manera de dotar de terra els més desposseïts, els benefi-

ciaris principals eren les cases que disposaven de bous, ja que podien artigar extensions més grans.

La boïga era una ocupació temporal de la terra en un doble sentit: només podia ser utilitzada uns pocs anys i cada any la seva ocupació es limitava de Sant Miquel (29 de setembre) a Sant Joan (24 de juny). A l'estiu, quan l'herba era necessària, havia d'haver estat segada i quedava també a disposició de tots els ramats del poble. Per tant la boïga no comportava cap dany als drets de pastura dels altres veïns.

De fet la boïga és la forma més antiga de conreu, anterior a la sistematització de l'alternança sembra-guaret. Cal tenir present que durant tres o quatre anys els rendiments que s'obtenen de la boïga són superiors als dels camps de conreu continu. El conreu mitjançant boïgues necessita disposar però, de molta més terra, ja que cal deixar llargs períodes de descans entre sembra i sembra, de manera que, com ha mostrat Esther Boserup, el creixement de la població obliga a passar del conreu de boïgues al conreu continuat de la terra; menys rendible (per superfície) i amb una menor productivitat (per hora treballada), el sistema continu permet en canvi disposar de molta més terra. Per tant, quan la població creix, el conreu continu, més feixuc, es fa indispensable. És molt possible i plausible, encara que no demostrable, que el pas de la boïga al camp fix fos paral·lel a la sedentarització de la població i a l'esclat de la unitat de la vall en pobles termenats.

Una altra forma de possessió temporal que oferia la possibilitat de bones collites era l'orri. Un orri era, i és encara, un tancat de paret de pedra seca amb unes cabanes, al qual es portava el ramat uns dies determinats (un cop per setmana, per exemple) per munyir les ovelles i fer els formatges. Tot i que teòricament tots els veïns tenien dret a construir orris, els costos de construcció i reparació feien que aquest dret només estigués a l'abast de les famílies més benestants. L'apropiació de l'orri era indefinida en el temps, mentre complís la seva funció. No sembla que els pastors o els amos dels ramats paguessin res per la utilització de l'orri, ni calia perquè el benefici dels propietaris consistia en el xerri, els fems de les ovelles, que permetia que les boïgues pròximes a l'orri estiguessin més ben femades i per tant donessin un major rendiment; pot ser també que es sembrés el mateix orri perquè encara que es tragués el xerri superior, era una terra més adobada que qualsevol altra.

Es produïa, doncs, una certa apropiació dels espais comunals, però aquesta era sempre subsidiària de la utilització en comú, que es feia bàsicament aprofitant les pastures, però també les altres possibilitats, sobretot del bosc: llenya, fusta, caça, pesca, fruites, bolets, etc. D'altra banda, la comunitat no es limitava a les pastures: les cases riques podien tenir els seus pastors, però els pobres agrupaven les ovelles en un ramat comunal; i per al bestiar gros, la dula del poble acostumava a reunir els animals de totes les cases. De fet, la dula, el bestiar gros, tenia preferència a l'hora de triar les pastures i si els ramats d'ovelles no trobaven prou herba i s'aprimaven, mala sort; però els pagesos no podien per-

metre que els animals de treball no poguessin sobreviure o treballar i per tant aquests tenien absoluta prioritat en qualsevol cas.

A finals de l'Edat Mitjana o a l'Edat Moderna aquesta economia comunal, de subsistència, es va començar a veure assetjada per les possibilitats d'una explotació comercial, més rendible, però que podia trencar amb facilitat l'equilibri ecològic obtingut amb la sàvia organització de l'ús alternatiu de l'espai per als diferents usos sobre el qual es sustentava tot el sistema. Es podia abusar de les boïgues, però també de les pastures si s'introduïa un nombre de caps de bestiar excessiu, tant si era bestiar propi com foraster, tingut a parceria o per una quantitat acordada. Per això els pobles tendiren a fixar la «tinguda» de bestiar, la quantitat de caps que podia tenir cada casa, sovint el doble a l'estiu que a l'hivern. Al pla, el concepte de «tinguda» era diferent, es referia al nombre de caps que es podien mantenir al terme amb les herbes d'hivern i per tant el màxim de bestiar que hi podien portar els arrendataris de les herbes.

L'afany de guany, el creixement dels ramats i la conseqüent demanda de pastures va introduir a l'Edat Moderna una pràctica contrària al sistema comunal, a la llibertat de pastura de tot el bestiar del poble: la guarda o el vedat. És a dir, el dret d'una casa al tancament de part o totes les seves terres i per tant la prohibició d'entrada dels ramats d'altri a les «culties», les terres de conreu, o als prats dallats de prop del poble. Normalment aquest dret de devesa era comprat pels propietaris aprofitant moments d'endeutament del comú. A la pràctica significava la possibilitat d'incrementar els ramats de les cases que tenien deveses, que podien reservar la segona herba per al seu bestiar i per tant disposar de més herbes a l'hivern, que era el coll d'ampolla del sistema, i, a la inversa, representava la disminució dels ramats de la resta. L'escassetat d'herbes va multiplicar a més els incidents i els plets entre els pobles; Núria Sales (1984) ha dedicat moltes pàgines a penyoraments de ramats i a caps de bestiar degollats de tres en tres i menjats en comunitat a la plaça del poble, amb assistència obligatòria, com a manera de refermar el dret de la comunitat i l'obligació de defensar-la a través de la corresponsabilitat.

De tota manera, la sobrexplotació va ser més intensa i perillosa al bosc, no tant per la llenya que poguessin consumir les cases com per la venda de fusta (troncs), sobretot quan es posà en peu el sistema de rais, que no és molt antic, del segle XV o XVI; però encara més quan es va començar a explotar el ferro de la vall Ferrera, atès que les fargues eren grandíssimes consumidores de carbó. Convé recordar que per obtenir una tona de ferro es necessiten deu tones de carbó i aquest carbó o bé s'havia de portar cada cop de més lluny o bé els boscos pròxims a les fargues quedaven arranats. Si no es vigilava, els carboners començaven per les branques i acabaven pels troncs fins a deixar el bosc pelat; i un bosc arranat significa que la terra de seguida s'aixaragalla, es perd i fa que el bosc resulti sovint irrecuperable.

L'endeutament dels pobles, provocat pels plets, la pressió senyorial, les guerres, els tripijocs d'alguns comerciants i, sobretot, ja al segle XVIII, l'actuació

de l'administració borbònica, afavoriren l'arrendament dels boscos per obtenir troncs o fer carbó. La causa o l'excusa era l'endeutament; el resultat, assimilar els comunals als *bienes de propios* castellans, les terres de les quals disposaven els ajuntaments per subvenir les seves necessitats, i que estaven molt menys protegits jurídicament contra l'alienació. Encara més: la monarquia borbònica, aquesta plaga universal que ens va caure a sobre, es va atorgar el dret del rei de fer tallar fusta per a la marina de guerra. Com que era un dret que s'arrendava, els arrendataris, protegits pels decrets reials, tallaven la fusta que demanava el rei més la que a ells els abellia d'afegir, de manera que es va produir una important sobrexplotació del bosc.

Tot i aquests atacs, que només hem entrevist, els comunals s'han mantingut en algun cas fins als nostres dies. Perquè? Al meu entendre, per raons geogràfiques, socials i històriques. Geogràficament, perquè en una època de comunicacions i sobretot de transport difícils, com va ser l'Edat Mitjana i gran part de l'Edat Moderna, l'economia de muntanya era bàsicament una economia tancada, que només era possible si cada casa tenia accés a tot allò que necessitava. A més a més, la disponibilitat comú de les herbes en permet un aprofitament molt més racional, atès que cada partida té un moment òptim per ser utilitzada; l'apropiació podria provocar que cadascun dels propietaris es trobés curt d'herbes en algun moment i sobrat en altres. Però trobar-se curt d'herbes en algun moment vol dir simplement no poder mantenir tot el ramat o haver d'entrar en complicats regateigs amb altres propietaris. La millor expressió d'aquesta disponibilitat comú són segurament els solans o solanes, les pendents més exposades al sol, que el poble prohibia pasturar durant l'estiu perquè era la zona reservada per a la pastura de tardor i hivern, quan no hi havia altra herba disponible. Només fent un circuit que permeti aprofitar al màxim les herbes disponibles en cada moment és possible mantenir molt més bestiar i, a la vegada, que cada casa pugui mantenir el seu.

La mateixa raó explica la persistència dels emprius d'uns pobles sobre territori dels altres: són partides que en un cert moment tenen més herba de la que poden consumir els ramats d'un poble, però que al cap de quinze dies o un mes ja no podrien alimentar aquest mateix bestiar; això fa que es mantingui aquest intercanvi, o millor dit, aquest aprofitament comú de determinats territoris, si bé aquí s'hi barregen també raons històriques diverses, sobretot concòrdies sobre zones disputades o bé ocupació compartida d'antics despoblats.

En segon lloc, el manteniment de la comunitat respon també a raons socials: l'aprofitament dels comunals permetia que es poguessin mantenir moltes famílies que sense aquests drets d'ús haurien hagut de marxar del poble, cosa que causaria, durant els mesos d'estiu, una escassetat de braços per a l'explotació dels patrimonis de les cases més grans i fins i tot mitjanes. Per tant, permetre la pervivència de cases pobres a partir de l'aprofitament dels comunals era, per part dels grups dominants de la comunitat, una bona estratègia econòmica, un

egoisme benefactor que assegurava força de treball amb sous més baixos que si s'haguessin fet venir treballadors d'altres zones.

Cal dir, finalment, que en el manteniment del sistema comunal més complet, com el que trobem al Pallars i a la vall de Castellbò, hi juga també un paper important la història. En primer lloc per la continuïtat de poblament, que no va deixar espai a les autoritats franques per negar el franc alou dels pobles. Però sobretot per la sèrie de lluites sobrevingudes al segle XV, que enfrontaren els comtes de Pallars, d'una banda amb els seus súbdits i de l'altra amb la monarquia i altres cases nobiliàries, sobretot els Cardona. De fet, el comtat acabaria en mans de la casa de Cardona, però tant l'intent dels darrers Pallars per mantenir-se com la necessitat dels Cardona de ser reconeguts, van comportar la ratificació dels antics costums i una sèrie de concessions que van permetre als pobles el manteniment dels comunals fins al segle XIX i parcialment fins avui.

En realitat el franc alou dels pobles pirinencs sobre els seus termes respon a una lògica clànica diferent de la lògica feudal i també de la que informa el dret romà. No és estrany per tant que els pobles haguessin de lluitar contínuament pel seu reconeixement. El primer atac del que es van defensar els comunals va ser de la seva confusió (interessada) amb el fisc, a partir de la idea romana que les terres vacants estaven a disposició de la potestat, és a dir, pertanyien al fisc, per tant, en el nostre cas, successivament, a: l'Imperi romà, les autoritats visigodes o musulmanes, els emperadors francs o els comtes. Tanmateix sabem que el fisc tingué una gran importància a les zones pirinenques: la major part dels documents anteriors a l'any mil publicats per Abadal (1955) fan referència a cessions de terres fiscals a monestirs o a apropiacions per particulars de terres fiscals (ruptures), però no sabem quan aquestes terres van passar a ser considerades fiscals: ho podien ser des de temps romans, però també es podia tractar de simples usurpacions comtals.

L'explicació més plausible, i ens hem de moure en el terreny de les hipòtesis, seria que els comtes, o els seus antecessors romans o visigots, van ocupar els espais deserts, es van apropiar les terres dels vençuts i potser van obtenir dels pobles altres espais a través d'exaccions o usurpacions. En tot cas és clar que el franc alou dels pobles i les terres fiscals (que al seu torn van donar sovint lloc a alous particulars) van coexistir llargament, però no sense problemes. De fet la doctrina legal catalana, representada per Càncer (1594), afavoria la possessió senyorial: «el que hi ha dins del terme del castell, si no és de ningú, és del senyor del castell; i així es veu a Catalunya que el senyor cedeix en emfiteusi les terres vacants, no posseïdes per ningú». El resultat pràctic de l'aplicació d'aquesta doctrina podia representar la desaparició dels comunals, que atès que no eren propietat de ningú, quedarien a disposició del senyor: el franc alou comunal quedaria així reduït a empriu, a un dret d'ús, situació jurídica molt menys sòlida, ja que el franc alou pot ser usat i explotat pel poble, que el pot arrendar, vendre la llenya, etc.; mentre que si es tracta només d'empriu sobre una propietat senyorial, tota explotació, tot guany, pertany al senyor, que pot

exigir també un cens per les terres apropiades. Els pobles, però, aconseguiren fer prevaler els seus drets: és el comú qui fa en tot cas les cessions de terres. Els juristes no ho acaben de veure clar, però els pobles aconsegueixen mantenir la seva organització consuetudinària.

* * *

Com ja he dit, els comunals i una certa organització comunal, en graus diversos, es van expandir pel territori amb el procés de reconquesta, ja fos a imitació dels comunals pirinencs ja fos com a restitució del *saltus* romà.

L'existència de comunals, de drets d'empriu de pastures i boscos i fins i tot d'apropiació dels erms (a través de l'aprisió o la ruptura), és una constant al llarg del país. Les cartes de poblament editades per Font Rius (1969*b* i 1983), en porten molts i prou clars exemples. Citem-ne només dos: en el document de donació de Puig Giró, al terme de Montanyana, de finals del segle XI, el comte de Pallars concedeix als que vinguin a poblar el lloc l'empriu al terme de Montanyana de llaurar, plantar, comprar, pasturar i fer llenya; o d'una manera més general en la carta de població de Vilanova de Prades de 1175, on es diu «us dono empriu a totes les muntanyes de Siurana de totes les coses que són d'ús humà».

Altres vegades la donació sembla més completa, com si es volgués reproduir el franc alou pirinenc, però s'acompanya d'unes prestacions senyorials que ho desmenteixen. Així la carta de població de Golmés, atorgada per Bernat d'Anglesola el 1204, diu traduïda:

> Us concedim tota la vila i tot el territori, conreat i erm, amb tots els seus termes i pertinences, amb les vostres heretats, salvat però el nostre cens i la nostra senyoria; també us donem els prats i les pastures, les fonts i les aigües, els boscos, la llenya i la caça, el pla i la muntanya per als vostres usos i per fer pasturar els vostres animals.

No cal multiplicar els exemples. Potser sí que cal dir, en canvi, que als plans de Lleida (tota la zona planera de Balaguer fins a l'Ebre i fins a Cervera), la zona més en contacte amb les valls pirinenques, possiblement poblats en gran part per gent que en procedien, és on trobem les concessions més àmplies en aquest aspecte, tot i que això també podria ser el resultat de la dificultat per poblar aquestes terres: coneixem tres cartes de població de Bellcaire, la citada de Golmés es produeix després d'una destrucció o abandonament del poble, etc.

De fet, en descriure la importància dels comunals i de les pràctiques comunitàries cal fer una distinció entre la Catalunya dels masos, on pobles i comunals tenen poca importància, i la Catalunya dels pobles agrupats, on alguns aspectes comunals es van conservar llargament, sobretot a la Catalunya Nova, on els comunals van ser més importants i van arribar fins al trencament liberal del segle XIX, amb una resta fins als nostres dies, la propietat dels pobles sobre

les herbes del seu terme. A la Catalunya Nova, en principi, les terres conreades només abastaven una part del terme, mentre que la resta, les anomenades sovint «terres blanques», eren objecte d'un conreu temporal, una espècie de boïga, però estaven destinades bàsicament a l'alimentació del bestiar. En alguns casos es parla també de boscos d'aprofitament comunal, el darrer dels quals (el bosc de Bellpuig) no va desaparèixer del tot fins la guerra de Successió.

A la plana d'Urgell, per exemple, es produeixen unes situacions mixtes per les quals els senyors són senyors alodials i campals, o sigui senyors del terme, i exerceixen com a tals a l'hora de cedir les terres vacants en emfiteusi, però sovint les herbes pertanyen al poble, que pot fins i tot vendre-les, si bé en aquest cas ha de donar al senyor una part del que en tregui (generalment un terç), equivalent al lluïsme que es paga al senyor per qualsevol venda (Feliu, 1990).

* * *

L'espai no ens permet fer gran cosa més que citar les pràctiques comunals; en primer lloc, cal dir que per al tipus d'economies tancades o semitancades que estem descrivint, les pràctiques comunals són gairebé tan importants com els béns comunals. Sense tenir-les en compte, el sistema no resulta prou intel·ligible.

Cal citar en aquest apartat la construcció de molins i recs, obres importants que requereixen dues coses: domini sobre el territori i capacitat de coerció al treball. Evidentment, ningú no pot fer passar un rec o construir un molí sobre terres d'un altre i cal també una certa capacitat de coacció al treball, pagat o no, i un cert capital. Per això s'acostuma a considerar els molins com la més clàssica de les inversions senyorials. Però moltes vegades els molins són una obra comunitària; a les valls pirinenques es troben sovint molins del comú i de vegades molins comuns a més d'un poble: així el cònsols, els representants, dels pobles de Llessui, Seurí, Bernui, Altron i Surp arrendaven els molins de la vall d'Àssua, que els pertanyien en comú; això implica que en algun moment els pobles de la vall s'havien posat d'acord per construir aquests molins en benefici mutu.

A més de l'estalvi de mà d'obra que representaven, els molins tenien un altre efecte beneficiós per a l'agricultura: el canal que portava l'aigua a la resclosa, i de vegades el que tornava l'aigua al riu, podien ser sagnats, s'hi podien obrir fibles per regar els camps entre el canal i el riu. De tal manera que això, que va començar essent una funció secundària del canal del molí, va acabar convertint-se en una finalitat per ella mateixa: Bonnassie (1976) explica un bon exemple de rec comunitari a Corró d'Amunt i Samalús.

La comunitat també tenia cura d'assegurar el seu proveïment; aquesta seguretat és important sobretot a les valls pirinenques, on l'hivern és llarg i si no hi ha hagut previsió el desastre o la mancança poden ser greus o com a mínim enutjosos. Sota aquesta preocupació recauen actuacions molt diverses, des de

prohibicions d'extreure aliments, especialment blat, en determinats moments, fins a compres col·lectives de productes alimentaris, també especialment blat, en els anys de collita insuficient. Tanmateix en aquest aspecte concret hauríem de parlar de comunitat tant per modestos pobles o valls pirinencs com per Barcelona. L'important és que, en moments de dificultat, no és cada veí qui ha de comprar i potser no disposa dels diners, sinó el poble, que pot tenir més crèdit o arbitrar mitjans de pagament, com la imposició d'onzens o altres parts de la collita per pagar els deutes: la compra comunitària representa un ajut, un crèdit, del comú a les cases pobres.

Una altra actuació important entorn a l'abastament de queviures és l'aforament dels aliments, la fixació del preu màxim a què s'han de vendre, que també veiem practicat tant al Pallars com a Barcelona. Cal dir que moltes vegades l'aforament de preus no era obra del comú del poble, sinó producte d'un acord de tots els pobles de la vall, la qual disposava d'organismes administratius, potser romanalla de l'antiga unitat, que podien prendre aquest tipus de decisions. Pel Pallars, Bringué (1983) ens explica com es duia a terme a la vall d'Àssua. Representants dels pobles de la vall es reunien a Rialp el dia de la Mare de Déu d'Agost i fixaven el preu dels diferents cereals, distingint entre blat vell i blat nou; aquests preus no solament afectaven les vendes, sinó qualsevol transacció, especialment els blats fiats i els censos de blats pactats a pagar en diner. Al Pallars no es troba en canvi la botiga de blats, corrent en altres zones i estudiada per Carles Maristany (1984) en el cas de Riudecanyes i per Josep M. Passola (1999) en el cas de Vic. A la botiga els veïns podien anar a abastar-se al llarg de l'any; al Pallars en canvi es preferia una forma més senzilla: el blat, comprat comunitàriament, era repartit d'immediat entre els veïns a fiar, segons la demanda de cada casa.

L'abastament de queviures tenia també altres aspectes: per assegurar la provisió d'aliments que no es produïen o ho feien en molt poca quantitat (cas del vi, l'oli i la sal i més tard el bacallà o el tabac, als pobles del Pallars) o també per assegurar la transformació d'aliments (carnisseria, forn) o altres serveis, com l'hostal. En tots aquests casos els pobles tenien el dret de fer gabella, o sigui de concedir el monopoli de la seva explotació. Cal tenir en compte que portar vi fins a les valls d'Àneu o de Cardós, ni que fos des de la Conca de Tremp, era car i difícil i és normal que els pobles se'n volguessin assegurar el proveïment i el mercader el despatx. El que es feia doncs era arrendar cada any aquestes gabelles: la taverna, la carnisseria, l'hostal, el forn, etc. Així, en el primer contracte d'arrendament de la taverna de Rialp (1489), l'arrendatari s'obliga a tenir bon vi, a «tast» dels cònsols, i accepta pagar un ban, una multa, de 10 sous per cada vegada que n'hi falti; el mateix ban que s'imposa a aquells que comprin vi fora de la taverna. Cal dir que aquestes gabelles o destrets van anar evolucionant de servei a la comunitat a font d'ingressos del comú.

Un tercer aspecte on la comunitat juga un paper important en un doble sentit és el de l'endeutament dels pobles. D'una banda, el comú es fa càrrec en conjunt

de pagaments o deutes que pertocarien a cada casa, pagant, com s'acostuma a dir, els uns pels altres. Així moltes contribucions o despeses extraordinàries (per plets, guerres, etc.) es tradueixen en endeutament municipal a través de censals contractats pel comú: a Maldà, a mitjans del segle XVIII l'endeutament del municipi coincidia gairebé totalment amb el que els particulars devien al comú (Feliu, 1990).

Al Pallars, Bringué explica que sovint les cases fortes del poble avançaven els diners; si després el poble no podia tornar-los, el seu domini del consell els permetia cobrar amb càrrec als comunals, per exemple obtenint el dret de vedat sobre les seves terres o l'apropiació de part dels comunals o bé, es reservaven l'arrendament d'herbes o boscos. En el moment de l'endeutament aquestes pràctiques afavorien la comunitat i evitaven la ruïna de les cases més pobres, però a la llarga erosionaven els comunals i per tant, la comunitat mateixa.

Respecte als endeutaments cal fer esment d'un altre aspecte: el pagament mitjançant treball, o millor dit producte del treball. Sovint i a tot arreu, els censals monetaris difícils de pagar són transformats en parts de collita; imposar-se una part de collita vol dir acceptar pagar més, però també pagar segons les possibilitats: més, l'any que hi hagi bona collita i, menys, en cas contrari; es tracta d'una decisió comunitària que afecta a cada casa. Una altra solució és la que trobem a Enviny el 1783: cada veí s'obliga a fer una boïga que doni tres quarteres de blat per satisfer un deute. Altres vegades s'acut a una pràctica comunitària més antiga, el camp rodó. Aquesta expressió, que surt de tant en tant a la documentació i que ha donat lloc a prou topònims, ha estat sovint malentesa: no fa gaire s'ha publicat que els camps rectangulars eren d'origen romà i els camps rodons dels segles IX i X! Res d'això: un camp rodó és un camp comunitari. En trobem al Pallars, però deixeu-me utilitzar un exemple més pròxim: Bellcaire d'Urgell, el 1643, per poder pagar els creditors, ofereix fer un camp rodó, un camp comú, de dotze quarteres de sembradura, treballat a jova, o sigui imitant en favor del comú les prestacions de treball gratuït per al senyor. Afegiré que aquest treball a jova encara es manté en alguns pobles a l'hora d'arreglar camins o de realitzar alguna altra millora per al poble.

D'altra banda, els endeutaments dels pobles van ser, sobretot als segles XVII i XVIII un gran devorador de comunals, tant a la muntanya com al pla. A la tesi de Bringué (1995), al meu llibre sobre el Pla d'Urgell (Feliu, 1990) i al llibre de Tello (1995) sobre la Segarra hi ha prou exemples de com els pobles empenyoren o venen herbes, forns, carnisseries... per pagar deutes. Això volia dir que pobles i particulars tindrien menys recursos, però com a mínim servia per sortir del pas, tapar forats i evitar situacions més greus.

* * *

L'endeutament és una forma d'erosió dels béns comunals, però no l'única. Podríem dir que els comunals tenen quatre enemics principals, que apareixen

en escena per aquest ordre: l'increment de la població, l'economia de mercat, l'autoritat política i l'individualisme liberal.

Parlem-ne molt ràpidament. El creixement de la població va en contra dels comunals en dos sentits: en provoca la sobrexplotació i pot portar al trencament de l'equilibri ecològic, al mateix temps que incrementa les desigualtats en el sí de la comunitat. L'economia comunal és una economia de subsistència que fa un ús diversificat de la naturalesa; és una economia de baixa pressió, que funciona bé mentre el nombre d'habitants i d'animals sigui proporcionat a les seves possibilitats, però que té dificultats quan l'excés de població incrementa la pressió sobre la terra.

Una altra forma de pressió l'exerceix el mercat, que permet uns guanys i un benestar superiors a l'economia de subsistència: la demanda de productes ofereix la possibilitat de guanys superiors, però exigeix l'especialització, la concentració en l'obtenció d'uns determinats productes, no sempre compatible amb les pràctiques comunals i el manteniment de l'equilibri ecològic.

El poder polític és un altre gran enemic dels comunals. Els senyors intenten, en cada capbreu o incoant plets, que els pobles reconeguin el seu domini alodial sobre el territori i per tant, els pobles només detenen l'empriu de les terres: el domini alodial permetria als senyors estendre la seva autoritat (i el seu poder d'exacció) sobre els comunals. En conjunt, els pobles es van poder defensar prou bé de l'escomesa senyorial, tot i algunes pèrdues; però els llargs plets que es van generar van representar un important factor d'empobriment i endeutament dels pobles, amb les conseqüències que ja hem esmentat.

De fet, però, el gran perill va venir de la monarquia, sobretot després del sotmetiment del país als Borbons i la suplantació de les lleis del país pel poder absolut del rei. A través dels impostos, sobretot del cadastre, i encara més de les regalies (sobre aigües i mines, p. ex.) i d'una actuació judicial i administrativa, per norma general favorable als interessos dels poderosos es va produir una degradació dels comunals, sotmesos a una major pressió per poder fer front a les exigències fiscals. Es van dictar sentències favorables al tancament de les terres dels poderosos que ho demanaven i es van concedir establiments emfitèutics com el de les menes de ferro de la vall Ferrera a favor dels Castellarnau, amb despreci absolut de la propietat comunal.

L'actuació borbònica es basa, a més d'en el poder absolut del rei sobre la «província» vençuda, en una ideologia individualista d'origen francès i en una justícia i una administració de classe; les demandes dels propietaris per tancar les seves terres acostumen a ser ateses menystenint els drets de l'alou comunal (Badosa, 1984; 1990).

L'actuació de l'estat produeix així una degradació dels comunals que arriba al màxim amb les lleis desamortitzadores, culminació del individualisme liberal (Gil, 2000). Però aquest individualisme es manifestava des de feia temps, a partir de la pretensió de que el model liberal tenia una capacitat per incrementar la població, la producció i el nivell de vida, mentre que l'aprofitament comunal

només portava al desordre i al balafiament. De fet la liberalització va portar beneficis per als més rics, però també un increment de la diferenciació social i les millores només foren momentànies: el trencament de l'equilibri ecològic va passar factura aviat en moltes zones. La desaparició dels comunals potser era inevitable; difícilment es pot dir que fos totalment positiva.[3]

[3] A part de les obres esmentades, una bibliografia mínima sobre els comunals ha de comprendre, com a obres de síntesi i de comparació: Génicot (1993), Neeson (1993), Thompson (1995), Vassberg (1992), García Sanz (1990), Bonnassie i Guichard (1982), Font i Rius (1991), Carbonell (1983), Sanllehy (1993; 1994; 1996*a*; 1996*b*) i sobretot el conjunt de treballs reunits a Busqueta i Vicedo (1996).